

Ermeni Meselesinde Şarki Anadolu İslahatının Yeri ve Ali Kemal'in İslahata Dair Görüşleri

Mustafa BOSTANCI

Yrd. Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi
E-Mail: mustafabostanci066@hotmail.com

Geliş Tarihi: 23-10-2015 Kabul Tarihi: 30-03-2016

ÖZ

BOSTANCI, Mustafa, **Ermeni Meselesinde Şarki Anadolu İslahatının Yeri ve Ali Kemal'in İslahata Dair Görüşleri**, CTAD, Yıl 12, Sayı 23, (Bahar 2016), s. 113-136.

XIX yüzyıl başlarından itibaren egemen olan milliyetçilik düşüncesi Osmanlı Devleti'nin "Millet-i Sâdıka" dediği Ermenileri de etkilemiş, buna bağlı olarak İngiliz ve Rus yayılmacı siyaseti de ayrılıkçı Ermeni faaliyetlerini kendi çıkarları doğrultusunda kullanmak istemiştir.

Şarki Anadolu'da Ermenilere yönelik ıslahat yapılması hususu 1878 Berlin Antlaşması'yla kayda geçmiş ve Büyük Devletlerin, Ermenileri koruma ve kollama düşüncesiyle Osmanlı Devleti'ne müdahale etmelerinin bir aracı olmuştur. Osmanlı Devleti ise ıslahatı toprak bütünlüğü ve egemenliği açısından icra etmek istemiştir. Başlangıçta Osmanlı-Rus-Alman sonra da bir Osmanlı-Rus Meselesi haline dönüşen Ermeni İslahatı konusunda Rusya ile Şubat 1914'te bir antlaşma imzalanmış, ancak Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ve seferberlik ilan edilmesiyle ıslahat yapılması ile ilgili faaliyetler durdurulmuştur.

Devrin önemli gazeteci ve devlet adamlarından Ali Kemal de Şarki Anadolu İslahatına dair kaleme aldığı yazılarında İslahatın mutlaka yapılması gerektiğini, Büyük Devletlerin bu işte Ermenilerin menfaatlerini değil kendi hedeflerini gerçekleştirmek istediklerini ifade etmiş ve yapılacak ıslahata dair bazı önerilerde bulunmuştur.

Bu çalışmada, Şarki Anadolu Islahatının Ermeni Meselesindeki yeri özellikle Ali Kemal'in Peyam Gazetesi'ndeki yazıları çerçevesinde aydınlatılmaya ve değerlendirmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Şarki Anadolu Islahatı, Ali Kemal, Osmanlı Devleti, Ermeniler, Rusya.

ABSTRACT

BOSTANCI, Mustafa, **The Place of Reform in Eastern Anatolia in the Armenian Question and Ali Kemal's Views on the Reform**, CTAD, Volume 12, Issue 23, (Spring 2016), pp. 113-136.

The idea of nationalism, which dominated the world since the beginning of 19th century, influenced Armenians whom Ottomans regarded them as "Loyal Nation", accordingly expansionist policies of Britain and Russia wanted to employ separatist Armenian activities for their own interests.

The point of a reform towards Armenians in the Eastern Anatolia had been recorded with the Berlin Treaty of 1878, and it became a tool for the great powers to interfere with the Ottoman Empire in order to protect and guard the Armenians. The Ottoman Empire, on the other hand, wanted to implement the reform with respect to its territorial integrity and sovereignty. A treaty was signed with Russia on February 1914 on the matter of the reform on Armenians which initially transformed into the Ottoman-Russia-German issue and then the Ottoman-Russia issue. However, by the beginning of the World War I and declaration of mobilization, activities concerning reforms were suspended.

Ali Kemal, a leading journalists and statesmen of the referred era pointed out in his articles that reforms in Eastern Anatolia should have been absolutely done. He added that great powers in this matter aimed to realize their own interests, not those of the Armenians and put forward some suggestions for the reform to be carried out.

In this study, the place of reforms in Eastern Anatolia in the Armenian question has been tried to be elucidated and specifically evaluated within the framework of the articles of Ali Kemal published in newspaper entitled Peyam.

Keywords: Eastern Anatolia Reform, Ali Kemal, Ottoman Empire, Armenians, Russia.

Giriş

Ali Kemal, tarihte önemli bir yere sahiptir. Osmanlı Devleti'nin en çalkantılı sosyo-ekonomik ve siyasi döneminde eğitimini tamamlamış, siyasi olaylara saplantılı ve pervasız müdahaleleri nedeniyle baskılara maruz kalmış, Avrupa ile sıkı ilişki içinde olmuştur.¹

---

¹ Bülent Çukurova, "Büyük Taarruz Günlerinde Ali Kemal ve Siyasi Görüşleri", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, C. 6, S. 23, Mayıs-Kasım, 2001, s. 357.

1867'de İstanbul'da Süleymaniye'de doğan ve asıl adı Ali Rıza olan² Ali Kemal çok iyi yetişmiş bir Osmanlı entelektüeli idi. Mülkiye'de okudu, Paris'te öğrenimini sürdürdü. Gelgitlerle süslenen bir yaşamı vardı.³

Mütareke'den sonra politikaya da atılan Ali Kemal, önce Sulh ve Selamet Cemiyeti'nin kurucusu ve idare meclisi üyesi, ardından da Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın genel sekreteri olmuştur. Birinci Damat Ferit Paşa kabinesinde Maarif Nazırlığı, ikincisinde ise Dâhiliye Nazırlığı yapmıştır. Bu sırada Anadolu'daki valilere Kuvayı Milliye aleyhine ve Mustafa Kemal'in azline dair iki tamim göndermiştir. İngiliz Mandası taraftarı olarak İngiliz Muhipleri Cemiyeti Merkez Kurulu üyesi olmuştur. Yunanlıların Anadolu içlerine doğru ilerlemesinin devam ettiği günlerde Nafia Vekili ile aralarındaki bir anlaşmazlık sebebiyle nazırlıktan istifa etmiştir. Tekrar gazeteciliğe başlayarak Peyam'ı yeniden çıkarmış ve Kuvayı Milliye aleyhindeki yazıları sebebiyle talebeler tarafından istifaya zorlanıncaya kadar Darülfünun'daki derslerine devam etmiştir.⁴

1920 Ocak başında Ali Kemal'in "Peyam"ı ile Mihran'ın "Sabah"ı birleşerek Peyam-ı Sabah adını almış⁵ ve Ali Kemal'in idaresinde Milli Mücadele aleyhinde

---

² Mustafa Uzun, "Ali Kemal", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.2, İstanbul, 1989, s. 405.

³ Orhan Karaveli, *Ali Kemal "belki de bir günab keçisi"*, İstanbul, 2009, s. 11. Ali Kemal, Arkadaşı Abdülhalim Memduh ile gizli bir cemiyet kurmaya kalkıştıkları için önce tutuklanmış sonra da münasip bir memuriyetle Halep'e sürgüne gönderilmiştir (1889). Çeşitli memuriyetlerle Halep ve civarını gezdikten sonra izin almadan İstanbul'a dönmüş, sürülmesi için tekrar karar çıktığını öğrenince de bu sefer Paris'e kaçmıştır (1895). Burada önce Jön Türk Hareketi'nin içinde yer almış, ancak daha sonra ayrılmış ve bütünüyle onların aleyhine dönmüştür. Nitekim bu anlaşmazlık daha sonraki yıllarda gittikçe artarak sonunda düşmanlığa dönüşmüş, hatta İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni Jön Türklerin, Kuvayı Milliye'yi de İttihat ve Terakki'nin devamı saydığından hepsine karşı şiddetle menfi bir tutum takip etmiştir. Mali durumunun bozulması üzerine Mısırlı bir prensin çiftliğini yönetmek için davet edilince Kahire'ye gitmiştir. Burada oldukça rahat günler geçiren Ali Kemal, bilhassa yazı hayatı ve gazetecilik yönünden verimli bir döneme girmiştir. Yaz tatili için gittiği İsviçre'de tanıştığı bir kızla ertesi yıl Londra'da evlenmiştir. Bir süre daha Mısır'da kaldıktan sonra Hükümetin izniyle 1908'de Meşrutiyet'in ilanından kısa bir süre önce Paris üzerinden İstanbul'a dönmüş ve böylece yirmi yıllık sürgün hayatı sona ermiştir. Uzun, agm., s. 405-406. Bu dönemde Mülkiye ve Darülfünun'da Osmanlı tarihi ve uluslararası ilişkiler dersleri vermiştir. 31 Mart Olayı ve Hareket Ordusu'nun İstanbul'a gelişi ile İngiltere'ye kaçmış, 1912 affıyla geri gelerek, 1913 Bâb-ı Ali Baskınında tekrar tutuklanmıştır. Serbest kaldıktan sonra Sabah'ta yazılar yazmaya başlamış, 1913 Eylül ayında Peyam Gazetesini çıkartmıştır. Ancak 1914'te Peyam kapatılarak, Ali Kemal'in yazı yazması engellenmiştir. Çukurova, agm., s. 357. 1911'de eşini kaybeden Ali Kemal, Ocak 1914'te Tophane Müşiri Zeki Paşa'nın kızıyla evlenmiştir; Uzun, agm., s. 406. Mondros Mütarekesi'nden sonra, Sabah'ta başyazarlık yapmaya başlayan Ali Kemal, Darülfünundaki derslerine de devam etmiştir. Çukurova, agm., s. 357.

⁴ Uzun, agm., s. 406.

⁵ Çukurova, agm., s. 358.

yayınlarını sürdürmüştür. Ali Kemal'in Artin⁶ Kemal adıyla anılmasının sebeplerinden birisi de buydu. Anadolu'nun zafer ihtimalinin henüz kesin olarak belirmediği bu dönemde Ali Kemal hâlâ Ankara'ya muhalefetini sürdürüyor ve Ankara Hükümetini İttihatçı olarak görüyordu. Nihayet Yunan kuvvetlerinin bozguna uğraması üzerine düştüğü hatayı kabul ederek, 10 Eylül 1922 tarihli "Gayelerimiz Bir İdi ve Birdir" adlı son başmakalesinde yanılmış olduğunu açıklamıştır. Lakin Lozan Antlaşması'ndan kısa bir süre önce Ankara Hükümeti, Ali Kemal'in Ankara'ya sevkini istemiştir. Bunun üzerine trenle Ankara'ya gönderileceği sırada İzmit'te linç edilerek öldürülmüştür (6 Kasım 1922).⁷ Falih Rıfkı, Mustafa Kemal'in bu vakadan tiksinerik bahsettiğini yazmıştır.⁸

Ali Kemal, Birinci Dünya Savaşı öncesinde Peyam Gazetesi'nde Şarki Anadolu İslahatı ile ilgili; "Murakabe ve Şarki Anadolu", "Nihayetsiz Bir Buhran", "Şarki Anadolu İslahatı", "Anadolu Niçin Mamur Olamıyor?", "İslahatın İsabeti" başlıklı yazılar yazmıştır. Bu yazılarında, Şarki Anadolu'nun her yönden ıslahata muhtaç olduğuna dikkat çekerek, bu ihtiyacı en önce Bâb-ı Ali'nin itiraf ettiğine işaret etmiştir. Fakat Büyük Devletlerin, özellikle de Rusya'nın bu ıslahatı ısrarla talep etmelerinin manidar olduğunu ve Osmanlı Devleti'nin zayıflaması sebebiyle Asya'daki vilayetlerimize göz diken devletlerin arzularının uyandığını, faaliyetlerinin arttığını, bir yandan aralarındaki rekabetten, bir yandan da Osmanlı'ya besledikleri kötü niyetlerinden bu meseleleri kurcalamaya başladıklarını belirtmiştir.

Türkiye'de oturan Ermeniler, XIV. yüzyıldan beri Osmanlı Devleti'nin yönetiminde ve onun uyuğu durumunda idiler. Hükümet bu unsura karşı daima iyi muamelede bulunmuş ve her zaman hukukuna, dini ve milli hislerine saygılı olmuş, kendilerine en önemli hizmetleri vererek güvenmiştir. Bunun yanında, toplumsal, düşünsel ve ekonomik gelişmelerinin artmasını temin edecek ortamı hazırlamış ve özel ayrıcalıklar bağışlamıştır.⁹

Uluslararası diplomatik malzeme olarak kullanılan Ermeni toplumu, Osmanlı Devleti'nin rakibi olan yabancı devletlerin kışkırtma ve destekleriyle ayrılıkçı silahlı eylemlere yönelmiştir. İlk olarak Rusya'nın politik hamlesiyle başlayan Ermeni sorunu, kısa zamanda İngiltere ve Fransa'nın da müdahaleleriyle devletlerarası menfaatlerin çekişme malzemesi olmuştur. Sorunun ortaya çıkarılmasındaki ve sürdürülmesindeki asıl amaç, Ermenilerin bağımsızlığını ve

---

⁶ Artin; "kör" demektir, <http://www.tdk.org.tr/18.10.2015>.

⁷ Uzun, agm., s. 405-406.

⁸ Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, Pozitif Yayınları, İstanbul, s. 396.

⁹ *Ermeni Komitelerinin Amaçları ve İhtilal Hareketleri (Meşrutiyetin İlanından Önce ve Sonra)*, Genelkurmay ATASE Başkanlığı, Ankara, 2003, s. 5.

huzurunu sağlama değil sorunu kışkırtan devletlerin kendi milli menfaatlerini gerçekleştirebilme arzusu ve Türk karşıtlığıydı.¹⁰

Sıcak denizlere inmek için Balkanlar ve Boğazlar yolunu zorlayan Ruslar, milliyetçilik düşüncesinden etkilenen Osmanlı Devleti'nin "sadık" tebaası olan Ermenileri de bu emellerinin gerçekleşmesinde kullanmıştır.¹¹

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın son bulduğu sıralarda Ermeni Patriği Nerses Varjabedian ve Mateos İzmirliyan'ın başkanlıklarında Ermeni Meclisi gizli surette toplanarak Rus Çarı Grandük Nikola'ya verilmek üzere Eçmiyazin Katogikosluğu'na bir muhtıra gönderilmesine karar vermiştir. Muhtırada Çar Nikola'nın himayesinde Doğu Anadolu'da bir Ermeni Devleti kurulması teklif edilmiştir. Bu suretle savaş sonunda imzalanan 3 Mart 1878 tarihli Ayastefanos Antlaşması'na Ermenilerle ilgili eklenen 16. Maddeye göre; Bâb-ı Ali, Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde iyileştirmeler ve ıslahatlar yapacaktı. Bu madde ile Rus etkisinin Doğu Anadolu'da arttığını gören İngiltere, Ayastefanos Antlaşması'nın¹² Berlin Antlaşması'yla(1878) değiştirilmesini sağlamıştır. Bu antlaşmayla Osmanlı Devleti, Erzurum, Van, Elazığ, Sivas, Bitlis, Diyarbakır'ı(vilayet-i sitte) illerinde Ermeniler lehine ıslahat yapmayı vadetmiş¹³, aynı zamanda bu antlaşmayı imza etmiş olan devletlerin de bu ıslahatın uygulanmasını gözetceklerini kabul etmiş¹⁴ ve böylece Ermenilerin

---

¹⁰ Feridun Eser, "Ermeni Sorununun Ortaya Çıkışında ve Devamında Yabancı Devletlerin Rolü", *Yeni Türkiye*, Ermeni Meselesi Özel Sayısı, Eylül-Aralık 2014, C. II, S. 61, s. 905.

¹¹ Volkan Marttin, "Ermeni Muhacirlere Osmanlı Devleti'nin Tutumu Üzerine", *Yeni Türkiye*, Ermeni Meselesi Özel Sayısı, Eylül-Aralık 2014, C. IV, S. 63, s. 2921. Osmanlı İmparatorluğu içinde muhtar bir Ermenistan kurulması düşüncesinin lideri Patrik Mıgırdiç Hırımyan'dır. Önce Van'da, 1862'de de Muş'ta Ermeni bağımsızlığını güden gazeteler neşretmeye başlayan Hırımyan, vaazları ile dikkati çekmiş ve 1869 yılında İstanbul'da Ermeni Patriği seçilmiştir. Ermenilerin Hayrik(Babacık) lakabını taktıkları bu zatın Ermeni siyasi tarihinde pek büyük bir rolü vardır. Onun Patrik seçilmesi, uyanmakta olan Ermeni millî menfaatlerinin zirveye tırmanması sonucunu doğurmuştur. Berlin Kongresi'ne Ermeni davasını götürmüş, temasları ve bildirimleriyle bu davayı savunmuştur. Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1987, s. 176; Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, TTK Basımevi, Ankara 1983, s. 62-74.

¹² Serdar Sakin, "Minas Çeraz'ın (Minasse Tcheraz) Avrupa Temasları ve Berlin Kongresi İzlenimleri", *Gazî Akademik Bakış*, Ermeni Meselesi Özel Sayısı, C.8, S.16 (Yaz 2015), s. 238.

¹³ Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi şöyle idi: "Bâb-ı Ali ehâlisi Ermeni bulunan eyalâtta ihtiyâcât-ı mahalliyenin icap ettiği ıslahatı bilâtehir icra ve Ermenilerin Çerkeş ve Kürtlere karşı huzur ve emniyetlerini temin etmeği taahhüt eder ve ara sıra bu babda ittihaz olunacak tedabiri devletlere tebliğ edeceğinden düvel-i müşarünileyhin tedabir-i mezkûrenin icrasına nezaret edeceklerdir", Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, C. I, TTK, Ankara, 1953, s. 423.

¹⁴ Uras, *a.g.e.*, s. 410.

koruyuculuğunu üstlenen İngiltere ve Rusya, Osmanlının iç işlerine karışmaya başlamıştır.¹⁵

Berlin Antlaşması ile yabancı güçlere müdahale hakkı tanınmasıyla Türk- Ermeni ilişkileri de yeni bir boyut kazanmıştı. Bir tarafta sıcak denizlere inmek isteyen Rusya, diğer tarafta buna engel olmak isteyen İngiltere ve bu iki güç arasındaki çekişme, Ermeni meselesini uluslararası bir boyuta taşımıştı. Berlin Antlaşması, Ermenilere Osmanlı topraklarında özgürce hareket etme imkânı ve güvenliklerinin sağlanması gibi bazı ayrıcalıklar getirmişti.¹⁶

Bu durumdan cesaret alan ve çoğu misyonerler tarafından kurulan okullarda eğitilmiş bazı Ermeniler de harekete geçerek yurt içinde ve dışında ihtilalci Ermeni partileri ve dernekleri kurmaya başladılar.¹⁷ Mesela 1887'de Cenevre'de, Hınçak (Çan Sesi) komitesini kurdular¹⁸, daha sonra, önce Troşak (Bayrak) adı altında birleşirken, ardından da 1890 yılında Taşnaksutyun adıyla anılan bir komite/parti durumuna geldiler ve bir terör örgütü olarak ortaya çıktılar.¹⁹ Her iki örgüt de Türkiye'de büyük illerde temsilciler bulundurarak, siyaseten bir etkinliğe sahip oldular.²⁰ Örgütlenmede ve ayaklanmalarda Ermeni din adamlarının ve Kilisenin çok önemli rolleri olmuştur.²¹

İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra, yönetimde etkili olan İttihatçılar, Meşrutiyet'in ilanında yardımcı olan Taşnak komitecileri serbest bırakarak hürriyet havasından onları da yararlandırmak düşüncesiyle Ermeniler lehine ılımlı bir tutum sergilemeye başlamışlardır. Bunun sonucu olarak 1913 yılına değin işbirliğine dayalı olumlu bir ortam oluşmuştur. Bu barışçı hürriyet günlerinde Ermeni komitelerinin gizliden gizliye çalışma sürdürdükleri daha sonraları gün yüzüne çıkmıştır.²² Jön Türkler, Meşrutiyetin ilanında Ermeni vatandaşlarına karşı büyük bir içtenlikle hareket etmiş ve geleceğe tam bir

---

¹⁵ Yaşar Akbıyık, "Asırların Dostluğundan İhanete Ermeniler", *Yeni Türkiye*, Ermeni Meselesi Özel Sayısı, Eylül-Aralık 2014, C. I, S. 60, s. 84.

¹⁶ Ömer Faruk An, "Ermeni Sorununun Özet Tarihi", *Yeni Türkiye*, Ermeni Meselesi Özel Sayısı, Eylül-Aralık 2014, C. I, S. 60, s. 92.

¹⁷ Yusuf Halaçoğlu, *Sürgünden Soykırma Ermeni İddiaları*, İstanbul, 2012, s. 18.

¹⁸ Erdal İter, *Türkiye'de Sosyalist Ermeniler ve Silahlanma Faaliyetleri (1890-1923)*, İstanbul, 1995, s. 25.

¹⁹ Erdal İter, "Taşnak Partisinin Ermeni İsyanlarındaki Rolü (1892- 1914)", *21. Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış: Türk-Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu*, Ankara, 2000, s. 85.

²⁰ Gaston Gaillard, *Türk-Ermeni Sorunu*, Çev. Nuri Bilgin, 2. Baskı, İzmir, 2003, s. 5.

²¹ Ermeni sorununun ortaya çıkmasında kilisenin rolü ile ilgili bkz. Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi I*, Ankara 1994, s. 66-67; Mehmed Hocaoğlu, *Tarihte Ermeni Mezâlimi ve Ermeniler*, İstanbul 1976, s. 180-185; Erdal İter, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Vakfı, Ankara, 1999, s. 34 vd.; Uras, *a.g.e.*, s.149-155.

²² Marttin, agm., s. 2923.

güvenle baktıklarını göstermişlerdir. Fakat Taşnak ve Hınçak Komiteleri 1908-1918 yıllarında Türkiye içindeki ihtilalci çalışmalarını genişletmek ve halkı silahlandırmak için büyük bir çaba harcamışlardır.²³

Rusya ve diğer Batılı ülkelerin yardımıyla dışarıda ve içeride güçlenen Ermeni örgütleri, Osmanlı Devleti'ne karşı isyanlar başlatmışlardır. Anadolu'da Ermeni ayaklanmacıların Rusya'ya güvenip bağlanması 19. yüzyılın ortasında Zeytun ayaklanmasıyla açığa çıkmaya başlamıştır.²⁴ 1890 yılındaki Erzurum İsyanı ve Kumkapı Olayları ve 1894 yılındaki Birinci Sasun isyanları sonraki denemelerdir. 1895'ten itibaren isyanlar hem daha geniş bir alana yayılmış hem de sayısı artmıştır. Nitekim Ermeniler 1896 yılında, İstanbul'da Osmanlı Bankası'na baskın ve 1905'te II. Abdülhamit'e suikast düzenlemişlerdir.²⁵

Şarki Anadolu Islahatına Doğru

Osmanlı idarecileri Ermenilerin sebebiyet verdiği olayları önce Ermeni reisleriyle görüşerek uzlaşma yoluyla, daha sonra da inzibati tedbirlerle önlemeye çalıştı. İşte bu aşamada kapitülasyonların sağladığı haklardan istifade ile Büyük Devletler, himaye ettikleri Ermeni toplumunu koruma ve kollama düşüncesi ile Osmanlı Devleti'ne müdahale etmeye başlamışlardır. Bu müdahale dönemiyle birlikte, Ermeni toplumu lehine birtakım reformların yapılması hususu gündeme getirilmiştir.

Devlet içinde kendilerine önemli yer verilmesine rağmen, artık muhtar bir devlet kurma fikrine kendilerini kaptıran Ermenilerin durumu, dolayısıyla Anadolu Islahatı meselesi başta İngiltere olmak üzere Avrupalı devletlerce, Osmanlı Devleti'ne karşı bir müdahale silahına dönüştürülmüştür. Bu meyanda Berlin Antlaşması'yla gündeme giren ıslahat konusu dolayısıyla harekete geçen İngilizler, Avrupalı uzmanlar vasıtasıyla yürütülmesi isteği taşıyan mufassal bir layiha hazırlayıp II. Abdülhamit'e verdikten başka, bu layihanın uygulanması için Babıali'ye de bir nota verdiler (19 Ağustos 1878). Osmanlı Hükümeti'nin verdiği cevapta, ıslahatların yapılmasına en büyük engel olarak, mali imkânsızlıklar gösterilmekteydi. 2 Kasım 1879'da toplanan Osmanlı Kabinesi, vaad edilen hususların ekserisinin yapıldığı ve eksik kalanların da tamamlanacağı şeklinde karar aldı. Bu karar 15 Kasım'da yazılı olarak İngilizlere verildi. Ancak bu cevap İngilizlerce tatminkâr bulunmadı ve 24 Kasım 1879'da Padişaha bir ıslahat layihası verildi. Dokuz maddeden oluşan bu layihada; Anadolu'ya hala muktedir bir müfettiş atanmadığı vurgulanmakta, mali hususlar için her vilayete Avrupalı

---

²³ *Talat Paşa'nın Anıları*, Yayına Hazırlayan: Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2000, s. 45.

²⁴ Justin McCarty, *Ölüm ve Sürgün*, Çev. Bilge Umar, İnkılap Kitapevi, İstanbul, 1998, s. 27.

²⁵ Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü(1915-1917)*, TTK Yayınları, Ankara, 2012, s. 16-18.

bir müfettiş tayininin daha yararlı olacağı, adem-i merkezîyet fikri, Hristiyanların çoğunlukta olduğu kaza ve nahiyelere, Hristiyan yöneticiler atanması gerektiği gibi hususlar bulunmaktaydı. Babıali ise daha önce verilen cevaplar doğrultusunda aldığı kararları İngiltere'ye bildirdi. Bu nota ve cevap faslı daha sonraki dönemde de devam etmiş, özellikle Genel Valilik konusu ön plana çıkarılmıştır. II. Abdülhamit, 14 Ocak 1882' de İngiliz elçisiyle görüşerek, elçiye Berlin Antlaşması'nın Rumeli'ye ait hükümlerinin yerine getirildiğini, Anadolu Islahatının da uygulanacağını ümit ettiğini, Genel Valilik içinse henüz uygun birinin bulunmadığını belirterek zaman tanınmasını istedi. Fakat İngiliz Hükümeti girişimlerine devam etti.²⁶

Bu bağlamda İngiltere, Fransa ve Rusya 11 Mayıs 1895'te, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi gereğince Doğu Anadolu'nun altı vilayetinde ıslahat yapılması için Babıali'ye bir "Islahat Layihası" sundular.²⁷ Islahat projesinde; Şarki Anadolu'ya beşer yıl müddetle valiler tayini, bunların seçilmesinde Büyük Devletlerin muvafakatının alınması, her unsurun katılacağı vilayet meclisleri ve jandarma teşkilatı kurulması, mahkemesi görülen veya hüküm giymiş olanlarla adı suçlardan olan cinayetlere katılmış bulunan Ermeniler için genel af çıkartılması, olaylarda zarara uğrayan Ermenilere tazminat verilmesi, mezhep değiştirme yaşınının 21 olarak düzenlenmesi, adli ve mali işlerin düzenlenmesi, göçebe aşiretlerin hareketlerinin kontrol altına alınması şeklindeki hususlar zikredilmişti.²⁸

Doğu illerini muhtariyete doğru götürecektir olan bu projenin içyüzü kısa sürede anlaşıldığından, II. Abdülhamit tarafından reddedildi.²⁹ Babıali'nin bu direnişi üzerine İngiltere, Rusya'dan Osmanlı Devleti'ne baskı yapmasını istedi. Ancak bu konuda, ne Rusya'dan ne de Fransa'dan umduğu desteği bulamadı.³⁰

Bu sırada İngiliz, Fransız ve Rus büyükelçileri Anadolu'da ıslahat yapılacak vilayetlere bir Avrupalı komiser tayinini teklif ettiler; fakat bu teklif Osmanlı

---

²⁶ Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa(1838-1899)*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1993, s. 39-42.

²⁷ Y. Atıla Şehirli, "Osmanlı Devleti'nde İhtilâlcî Ermeni Cemiyetlerinin Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti'nin Aldığı Tedbirler", *Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri*, Editörler: İdris Bal, Mustafa Çufalı, I. Baskı, Ankara, 2003, s. 263.

²⁸ Mithat Sertoğlu, "Türkiye'de Ermeni Meselesi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 1-3, İstanbul, 1967, s. 58; Küçük, *a.g.e.*, s. 116- 120; Ali Karaca, *a.g.e.*, s. 47.

²⁹ Zekeriya Türkmen, "İttihat ve Terrakî Hükümetinin Doğu Anadolu Islahat Müfettişliği Projesi ve Uygulamaları (1913-1914): Ermeni Meselesine Çözüm Arayışları", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 9, Bahar 2003, s. 2.

³⁰ Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tebciri*, İstanbul, 2015, s. 35.

Devleti tarafından kabul edilmedi. Bunun üzerine Osmanlı hükûmeti konuyu detaylı bir şekilde araştırmaya koyuldu ve bu amaçla bir komisyon oluşturuldu.³¹

Bu kritik dönemde Anadolu Islahat Müfettişliğinin teşkili bir anlamda genel valilikten başka bir şey değildi. İlk defa 1879 yılında müfettişlik konusunu siyâsî gündeme getiren İngiltere'nin amacı, bu yolla ileride Doğu Anadolu'da oluşturulacak özerk veya bağımsız Ermenistan'ı elde tutmaktı. İngiltere'nin bu gizli maksadını ise Osmanlı devlet ricalı biliyordu. Nihayet Osmanlı Hükûmeti 27 Haziran 1895 tarihinde Müşir Ahmet Şakir Paşa'yı Anadolu Vilayetleri Genel Müfettişliğine tayin ederek İngiltere'nin tekliflerine bir ölçüde cevap vermiş oldu. Müşir Şakir Paşa oldukça geniş yetkilerle bölgeye gitti ve ıslahata başladı. Gerçi Şakir Paşa'nın görevlendirilmesini İngilizler pek hoş karşılamadıkları gibi, Ermeni ileri gelenleri de buna tepki gösterdi. Bütün bu tepkilere rağmen, Şakir Paşa 24 Ağustos 1895-20 Ekim 1899 tarihleri arasında Doğu Anadolu vilayetlerinde müfettişlik görevini geniş çaplı olarak icra etti.³²

II. Meşrutiyeti takip eden dönemde Rusya'nın taleplerinin giderek artması, Osmanlı idarecilerini bir çözüm arayışına yöneltmiştir. Bu maksatla, 1913 yıllarında Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları ifade edilen -asında burada nüfusun ancak %17,3'ünü teşkil ediyorlardı- Doğu Anadolu vilayetlerinde (Sivas, Erzurum, Mamuretülaziz, Diyarbakır, Van, Bitlis) geniş çaplı bir ıslahat yapılması konusu gündeme getirilmiştir.³³

Paris Sefiri Rıfat Paşa ve Petersburg Sefiri Turhan Paşa'nın Aralık 1912 tarihli İstanbul'a göndermiş oldukları telgraflarda; Bogos Nubar Paşa'nın Londra'da yapılacak sefirler toplantısından yararlanarak Ermenilerin durumlarının düzeltilmesinin sağlanması yönünde girişimlerde bulunulacağı belirtilmiş; Ermeniler arasında ıslahat, özerk yönetim ve Rusya'ya ilhak gibi fikirlerin mevcut olduğu söylenmiş, ancak Nubar Paşa'nın ıslahat yanlısı olduğuna değinilmiştir. Ayrıca Paşa'nın Osmanlı'dan ayrılma fikrine karşı çıktığı, ancak yapılması gereken ıslahatın 1878 Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi ile 1895 yılında kabul edilen ıslahat programı çerçevesinde olması gerektiğini düşündüğü ve söz konusu ıslahatın büyük devletlerin gözetimi altında Osmanlı Hükûmeti'nce kabul edilmesini istediği belirtilmiştir.

Sefirler toplantısı sürecinde, Ermenilerin beklentilerinin karşılanması için vaktin henüz gelmediğini ileri süren Sir Edward Grey, Sazanof ve Poincare, biraz daha beklenmesinin doğru olacağı ve diğer devletlerin de bu meseleye

---

³¹ Ali Karaca, *a.g.e.*, s. 48.

³² Türkmen, "İttihat ve Terrakki Hükümetinin Doğu Anadolu Islahat Müfettişliği Projesi ve Uygulamaları (1913-1914): Ermeni Meselesine Çözüm Arayışları, s. 2-3.

³³ Zekeriyâ Türkmen, *Vilayat-ı Şarkîye Islahat Müfettişliği 1913-1914*, TTK, Ankara, 2006, s. VIII-IV.

iştiraklerinin ya da hiç değilse muhalefet etmemelerinin sağlanması amacıyla gayret gösterilmesinin gerekliliği üzerinde durmuşlardır. Yine de Nubar Paşa, Londra Konferansı'na Ermenilerin taleplerini içeren bir muhtıra vermeye muvaffak olmuştur.³⁴

Bogos Nubar Paşa tarafından Londra Konferansı'na takdim edilen muhtıradaki şu isteklere yer verilmiştir:

1- Ermenilerle meskûn altı vilayet için Osmanlı Hükümeti tarafından seçilmiş ve Büyük Devletlerce tasdik edilmiş bir genel valinin tayini,

2- Genel valinin faaliyetlerine nezaret edecek, üç Müslüman, üç Avrupalı ve üç Ermeni'den oluşacak bir karma komisyonun oluşturulması,

3- Daha sonra bir kısım muavinin Sivas, Diyarbakır, Van, Bitlis, Mamuretülaziz (Elazığ), Erzurum'a gönderilmesi.³⁵

Osmanlı Hükümeti ise ikinci bir Balkan faciası yaşanmaması için ıslahat konusunda oldukça arzulu görünmüş ve kısa sürede bir ıslahat paketi hazırlayarak 24 Nisan 1913'te Londra'ya göndermiştir. Islahat paketine göre özetle; Altı vilayet, Erzurum(merkez), Bitlis, Van ve Elazığ(merkez), Sivas, Diyarbakır olmak üzere iki idari bölgeye ayrılmıştır. Her merkezde iki Müslüman, iki Ermeni ve iki yabancı temsilciden oluşacak bir komisyon kurulacaktı. Adı geçen bölgedeki koordinasyonun sağlanması için Dâhiliye Nezareti'ne bağlı bir İngiliz genel müfettişin atanması da ayrıca talep edilmiştir.³⁶

Bölgede İngiliz etkisine karşı çıkan Rusya ise konuyu diplomatik alanda tartışmaya açmıştır. Rusya'nın amacı, ıslahat projesine taraf olmaktır. Rusya, gerek Kafkasya'daki iç durum, gerekse ona yakın bölgelerdeki Rus çıkarları dolayısıyla Ermeni meselesinin kendisi açısından önemini anlaşılmamasını istemiştir. Rusya inisiyatifi ele almak istemekle birlikte aslında meselenin İstanbul'daki Rus, Fransız ve İngiliz elçileri arasında görüşülmesinden yana idi. Almanya ise Osmanlı Devleti dâhil bütün devletlerin katılımıyla ıslahatın görüşülmesini istemekteydi. Almanya'nın tavrına rağmen, üç devletin İstanbul'daki büyükelçileri yeni bir ıslahat projesi hazırlamışlardır. Bu projenin tanzim edilmesinde 1880 ve 1895 ıslahat projelerinden istifade edilmiştir.

30 Haziran 1913 tarihinde İstanbul'da toplanan Elçiler Konferansı'na Rus Büyükelçisi De Giers Ermenistan'da uygulanacak ıslahatın 22 maddelik ön

---

³⁴ Erdem Karaca, "Hüseyin Cahit Yalçın'ın Kaleminden Şarki Anadolu Islahatı", *Gazî Akademik Bakış*, C.4, S. 7, Kış 2010, s.166-167.

³⁵ Erdem Karaca, "Ahmet Ağaoğlu'nun Kaleminden Şarki Anadolu Islahatı(1913-1914)", *Gazî Akademik Bakış*, C. 3, S. 6, Yaz 2010, s. 17-18.

³⁶ Karaca, "Hüseyin Cahit Yalçın'ın Kaleminden...", s. 167.

tasarısını sunmuş, ancak Almanya'nın da telkinleri ile Osmanlı Hükümeti bu tasarını reddetmiştir.

Bütün zorluklara rağmen Osmanlı Hükümeti'nin ıslahat konusunu gündemine aldığını ve bu konuda kararlı bir biçimde çalıştığı görülmekteydi. Asayiş ve güvenlik meselesinin çözümlenmesi amacıyla Diyarbakır'a 280, Van'a 300, Sivas, Trabzon, Erzurum, Bitlis ve Elazığ'a da 300'er jandarma ilave edildiği gibi jandarma gönderilmesine de devam edilmiştir. Elli kadar kazaya da adliye teşkilatı açılmıştır. Ayrıca, suçluların yakalanıp cezalandırıldığına ilişkin haberlere çok sık rastlanmaktaydı. Yöneticiler, artık vilayetleri daha fazla dolaşmakta ve ihtiyaçları yerinde tespit etmeye çalışmaktaydılar. Ne var ki adliye müfettişliği, genel müfettişlik, yabancı uzmanların görevlendirilmesi gibi konular ise zamana ve mali imkânlarla bağlıydı. Osmanlı Hükümeti'nce ıslahat müfettişliği konusunda hazırlanmış olan tasarı İngiltere, Fransa, Almanya ve İtalya temsilcilerince olumlu karşılanırken, sadece Rus temsilcisi tarafından olumsuz bulunmuş ve reddedilmiştir.

Bu gibi girişimlerin ardından İstanbul'daki görüşmelerde yer alan Rus Büyükelçisi Nicolas de Giers ile Alman Büyükelçisi Wangenheim, bir dizi müzakereden sonra altı maddelik bir tasarı hazırlamayı başarmışlardır. 22 Eylül 1913 tarihinde kabul edilen altı maddelik tasarıya göre, Bâb-ı Ali Doğu Anadolu'da Büyük Devletlerin tavsiye ettiği iki genel müfettişi kabul edecek, bu müfettişlere atama ve görevden alma yetkisi dâhil önemli yetkiler verilecek, Müslüman ve Hristiyan üyelerden kurulu birer meclis olacak, ıslahatın yürütülmesinin kontrolü Büyük Devletlerde olacaktı.

Anlaşılan şudur ki; Almanya Osmanlı'dan uzaklaşıp Ruslarla işbirliği yapmıştır. Hedef, Osmanlı'ya bu maddeleri birer ikişer kabul ettirmek, böylece onu, en baştan ürkütüp; çekingen ve karşıt duruma sokmayarak, yavaş yavaş uysallaştırmaktır. Rusya ise Vilayat-ı Şarkiye namıyla bilinen altı vilayete bir şahsiyet kazandırmak ve bu şahsiyet sayesinde, bölgeyi devletten bir şekilde ayırmak suretiyle Rumeli'de olduğu gibi, entrika ve hilelere en geniş şekilde yol açmak istemekteydi.³⁷

Ali Kemal'e göre, Rusya ve Almanya'nın bütün Düvel-i Muazzama namına Şarki Anadolu için teklif ettikleri ıslahat doğrudan doğruya denetim içerdiği için Bâb-ı Ali'ce kabul edilmemişti ve edilemezdi. Ali Kemal ilaveten, ıslahata ilişkin müzakerenin neticesi henüz bilinmese de bu günlerde bütün Avrupa matbuatının bu mesele ile meşgul olduğunu, İngiliz, hatta Fransız gazetelerinin

---

³⁷ Mustafa Bostancı, "Birinci Dünya Savaşı Arifesinde Vilayat-ı Şarkiye Islahatında Rusya'nın Tutumu ve Ermenilerin Beklentileri", *Yeni Türkiye*, Ermeni Meselesi Özel Sayısı, Eylül-Aralık 2014, C. II, S. 61, s. 1217-1221.

bu hususta hissiyat-ı Osmaniyeyi, devletimizin dâhilen ve haricen mevkiini nazar-ı itibara almadan fikir beyan ettiklerini, çünkü Avrupalılarca Osmanlı Devleti meşrutiyeti ilan etmekle devletler hukuku nokta-i nazarından noksanını telafi etmiş olmadığını ifade etmiş ve bu hakikatin yalnız eski anlaşmaların memleketimizde eskiden olduğu gibi hüküm sürmesiyle değil, işte devletlerin bize karşı her türlü muameleleriyle tespit edilmiş durumda olduğunu belirtmiştir.

Ali Kemal ayrıca;

“Biz beş seneden beri cidden meşrutiyetperverliğimizi ispat edemediğimiz için mi böyle oldu? Yoksa ne yapsak, hükümet idare tarzında ne derece serbestçe hareket etsek, garp ile şarkın karşılıklı vaziyetlerine mebnî, tabiatıyla yine böyle olacaktı da ondan mıdır? Hülasa, Avrupa’ca böyle müstesna bulunan bir mevkiide olduğumuz ve cemiyet-i medeni, görgüllü, terakki etmiş cemiyete her türlü şartlarıyla kabul edilemediğimiz için iç işlerimizde devletlerin bu müdahalelerine maruz kalmıyoruz” demiştir.

Ali Kemal, esas meselenin, Şarki Anadolu’nun her yönden ıslahata muhtaç olduğunu, bu ihtiyacı en önce itiraf eden ve her türlü vasıtalara müracaatla gidermek isteyen Bab-ı Ali olduğunu düşünüyordu. Ali Kemal’e göre; Büyük Devletlerin özellikle Rusya’nın bu ıslahatı ısrar ve inatla talep etmeleri, hususiyle istiklalimizi zarara uğratarak bize icra ettirmeye kalkışmaları, bir hayır işlemek, mesela Ermenilere yardım etmek gibi bir niyete dayanmıyordu. Son muharebeden beri devletimizin geleceği sarsıldığı için Asya’daki vilayetlerimize göz diken Büyük Devletlerin iştilahları uyanmış, hırsları, faaliyetleri artmıştı ve şimdi bir yandan birbirleriyle rekabetten, bir yandan ise hakkımızdaki kötü niyetlerinden bu meseleleri kurcalamaya başlamışlardı.

Ali Kemal’in ifadesiyle; *“Bâb-ı Ali ne olursa olsun böyle bir denetimi reddetmeye kesin kararlıydı, Bab-ı Ali’nin bu ısrarına karşı devletler, bilhassa Üçlü İttifak devletleri bizî mali baskularla tehdit etmek istemekteydi ve bu tehditlerin ne dereceye kadar etkili olacağı bilinmezdi ancak bu hususta uğrayacağımız sıkıntılardan yalnız biz değil, Almanya, Fransa gibi bizîmle iktisadi ilişkileri olan devletlerin de zararlı çıkacağı açıktı.”*

Ali Kemal ayrıca, Şarki Anadolu meselesinde, İttifak Devletleriyle İtilaf Devletleri arasındaki rekabetten de istifade edilmesi gerektiği görüşündedir ve şu ifadeleri kullanmıştır: *“Bugün şark umurunda devletlerce iki büyük cereyan vardır ki onlardan biri membaini Fransa’dan, Rusya’dan alıyorsa diğeri de Avusturya’dan, İtalya’dan almaktadır. Öbürküsü aleyhimizde ise beriki bir parça lehimizdedir. O halde biz müdebbirane hareket edersek elbette bu zıddiyetten istifade eyeriz, Adalar davasında böyle olmuyor mu? Şarki Anadolu meselesinde niçin aynı hal vaki olmasın?”*

Bu sıkıntılı durumdan kurtulmak için ne yaptığımızı, ne yapacağımızı bilmemiz gerektiğini, Hükümetin bu ıslahata, içte ve dışta bütün engellemelere rağmen ciddi bir tarzda girişmek istediğini ve bunun Avrupa’dan çağrılan ecnebi müfettişleriyle ispat edildiğini ifade eden Ali Kemal;

“böyle olmakla beraber gerek halk, gerek hükümet bir hareketimizde asar-ı tenakuz gösteriyoruz, o da muttasıl mazîyi ileri sürmek, mazîde o kadar hatalarımız olmadığını iddia eylemek, edvar-ı sâlifede Ermeni vatandaşlarımızı ettiğimiz iyiliklerden dem vurmaktır. Maalesef bu müddeyatımız asla tenafuk itmiyor. Etmediği için de istikbale taalluk iden efalimizi de şüpheye düşürüyor.

Hakkal-insaf düşünülürse biz mazîde nefsimize yar olmadık ki Ermenilere vesaireye olabiledik. Eyyam-ı sabıkada Türkler müsait oldular mı, mesut bir idareye mazhar olabildiler mi ki bu mülkün diğer akvamına o atfeti temin eylemiş olsunlar. Layenkati o günleri, o demleri vird-i zeban eylemekte ne mana var?” şeklinde eleştirilerde de bulunmuştur.

Bu meselede nasıl bir yol izleneceğine ilişkin olarak da geçmişe takılıp kalmak yerine geleceği düşünmenin daha akıllıca bir hareket olduğuna, şimdi ve gelecekte ne olursa olsun Ermeni vatandaşlarımızın menfaatlerinin yine bizimle birlik olarak, her işte el ele vererek yaşamakta bulunduğu, şimdi yapılması gerekenin bu ıslahat için, hiç değilse bir müddetten beri düşündüklerimizin bir an evvel yapılması gerektiğine dikkat çeken Ali Kemal;

“Kim bilir? İhtimaldir. Biz bu işlere fevkalade bir hüsnü niyet, bir cedd-ü ictihat gösterirsek muhasımlarımız mahcup olurlar, lâl olurlar. Azmimize o derece hail olmazlar lakin itikadımızca bu muvaffakiyetlerin mebde-i anasıra, bilbassa anasır-ı gayrı Müslime'ye karşı hukuk devleti sıyanet ederken, lakin onların hukukunu da asla çiğnemeyereken mutedil, metin bir siyasete salik olmaktadır. Biz anasırdan anasıra cidal derdiyle zebun düşüğe kat'iyen böyle büyük işler göremeyiz. Ne yapsak hep o noksan ile alude olur, bozulur.

Acaba beş senedir birçok muvaffakiyetsizliklerimizin sebebi böyle bir siyaseti ve ıslahatı temin edemediğimiz değil midir? Hükümet-i Osmaniye, zir-i tabiyetindeki akvamı ne derece hâkimiyete ısındırırsa o kadar kâr eder, bu bedabatı tekrara hacet görmüyoruz. Çünkü bu siyaseti küçük büyük cümlemizin etrafıyla idrak eylediğimiz de bir türlü kanaat getiremiyoruz” demiştir.³⁸

Ali Kemal, Bâb-ı Ali'nin elinden geleni yaptığını ve büyük bir iyi niyet gösterdiğini, fakat bu meselenin, devletler öyle istedikleri için sonu gelmez, bitmez tükenmez bir dava olduğunu, açıktan söylenenlere rağmen bulanık suda avlanabilmek için öyle istediklerini düşünüyordu. Bu görüşüne dayanak olarak da Rusya ile Şarki Anadolu ıslahatına dair müzakerelerin uzamasını göstermiştir.

En kötü siyasetin meseleyi tehir etmek olduğunu, devletimizin bu yüzden büyük darbeler yediğini belirten Ali Kemal, şu ifadeleri kullanmıştır:

“Hükümet adamları için itikadımızca en ziyade iki büyük mezijete ihtiyac vardır. Onlar da evvela ileri görüşlü olmak, akibeti önceden görebilmek, saniyen gördüğünü, düşündüğünü, hayır hatta bazen ehven-i şer bildiğini derhal yapmaktır.

³⁸ Ali Kemal, “Murakabe ve Şarki Anadolu”, *Peyam*, 28 Teşrin-i Sani 1913, s.1.

İşte biz bu esnalarda derhal devletimizden böyle icraat, böyle faaliyet bekleriz. Buhran-ı bazıra bir nihayet vermek zamanı geldi, başkaları için olmasa da Devlet-i Osmaniye için geldi. Düvel-i Muazzezama'dan elbette biri, hatta ikisi, yine az çok bir menfaat sebebiyle endişemizi tasvip ederler. Onlara istinat ederek ne yaparsak yapmalıyız, bir değil, iki buçuk senden beri içinde yuvarlandığımız bu berzah karışıklığından sıyrılmalı, kurtulmalıyız. Bu mülke, bu millete böyle bir harekettten büyük, daba müessir bir hizmet olamaz.”³⁹

Doğu Anadolu Vilayetleri Islahat Projesinin İmzalanması ve Ali Kemal'in Düşünceleri

1913 yılında başlayan ve 1914 yılı Şubat sonlarına kadar devam eden Osmanlı-Rus elçileri ile hükümetleri arasındaki görüşmelerde Ermeni Islahatı meselesi iki devlet ilişkilerine büyük ölçüde yön vermiş ve nihayet Rusya'nın hazırlamış olduğu Doğu Anadolu vilayetleriyle ilgili ıslahat projesi 26 Kanun-ı Sani 1329/8 Şubat 1914 tarihinde Hariciye Nazırı Sait Halim Paşa ile Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Konstantin Goulkevitch arasında İstanbul'da imzalanmıştır.⁴⁰ Şarki Anadolu vilayetlerinde yürütülecek ıslahat hususlarını açıklığa kavuşturan bu mutabakat tarihe “Yeniköy Antlaşması” olarak geçmiştir.⁴¹ Bu anlaşmaya göre;

1.Doğu Anadolu'da iki bölgenin başına Avrupalı iki genel müfettiş getirilecektir. İlk bölgeyi Erzurum, Trabzon ve Sivas, ikinci bölgeyi de Van, Bitlis, Harput ve Diyarbakır teşkil edecektir.

2.Genel müfettişler başında buldukları vilâyetlerin mülkiye ve adliye mensupları ile polis ve jandarma teşkilâtını kontrol edeceklerdir. Güvenlik kuvvetlerinin yetersiz kalması hâlinde, bu vilâyetlerdeki askerî birlikler de müfettişlerin emrine verilecektir.

3.Müfettişler, ehliyetsiz olduklarına karar verecekleri memurları azletme, suç işledikleri takdirde mahkemelere sevk etme ve yerlerine yenilerini tayin hakkına sahiptirler. Önemli görevlere getirilecek olan yüksek bürokratları da yine müfettişler seçecek ve atamalar hükümet tarafından yapılacaktır.

4.Memurların gerektiği durumda işten el çektirilmeleri yetkisi müfettişlere aittir. Müfettişler lüzum gördükleri takdirde valilerin azledilmelerini de isteyebilecekler, azil talebi İçişleri Bakanlığı'na gönderilecek, bakanlık tarafından derhal bakanlar kuruluna götürülecek ve dört gün içerisinde karara bağlanacaktır.

5.Kanunlar, emirler ve resmî duyurular her bölgede o bölgenin yerel dili ile yayınlanacak, mahkemelere yapılacak başvurular da müfettişlerin uygun

³⁹ Ali Kemal, “Nihayetsiz Bir Buhran”, *Peyam*, 5 Şubat 1914, s.1.

⁴⁰Türkmen, *a.g.e.*, s. 52.

⁴¹ Bostancı, *agm.*, s. 1221.

görmeleri halinde bu dillerde olabilecek, kararlar Türkçe yazılacak ve gerektiğinde tarafların anadillerine tercüme edilecektir.

6.Başında genel müfettişlerin bulunduğu vilâyetlerin eğitim bütçeleri halkın genel eğitim bütçesine ve vergilere katılmaları oranında belirlenecek ve hükümet cemaatlerin okullarını kendilerinin idare etmelerine engel olmayacaktır.

7.Müfettişlik mıntkasında yaşayan her Osmanlı, askerlik hizmetini barış veya savaş zamanında kendi bölgesinde yapacaktır. Ancak, hükümet Yemen, Asir ve Necid gibi uzak bölgelere gerektiği durumda diğer bölgelerin nüfusuna göre alınacak askerlerin oranına uygun şekilde müfettişlik bölgelerinden de asker sevk edebileceği, deniz birlikleri için de yine bu bölgelerden asker alabilecektir.

8.Hamidiye Alayları yedek süvari birlikleri haline getirilecek, silâhları depolara kaldırılacak, ancak seferberlik yahut manevra dönemlerinde dağıtılacaktır.

9.Müfettişlik bölgelerinde bir sene içerisinde nüfus sayımı yapılacak, bölge halkının dini, mezhebi, milliyeti ve anadilleri doğru şekilde belirlenecektir. Van ve Bitlis'teki yerel meclisler ile encümen üyeleri şimdilik Müslümanlar ile gayri Müslimlerden ve yarı yarıya teşekkül edecektir.

10.Meclislerde ve encümenlerde Müslümanlar ve gayrimüslimler arasında uygulanacak olan yarı yarıya teşkil kuralı, müfettişler bir mahzur görmedikleri takdirde öncelikle polis ve jandarmada, daha sonra diğer bütün kamu görevlerinde tatbik edilecektir.⁴²

Ermenilerin önde gelen temsilcilerinden Nubar Paşa, ıslahat konusunun güzel bir şekilde sonuçlanmış olması dolayısıyla Sadrazam ve Hariciye Nazırı Prens Said Halim Paşa'ya doğrudan bir mektupla tebriklerini arz etmiş, hürmet ve şükranlarını sunmuştur.⁴³

Anlaşmayı Peyam Gazetesi'ndeki başmakalesinde değerlendiren Ali Kemal, Rusya ve Almanya'nın ıslahat konusundaki ilk teklifleri vaki olur olmaz devleti korumak şartıyla tekliflerin kabul edilmesine alenen taraftar olduğunu belirtmiş ve ıslahat kararının Osmanlı devlet idaresinde büyük bir adım, bir tekâmül adımı, hemen hemen inkılâbı andırır bir tekâmül olduğunu bildirmiş ve Anadolu'nun ıslahata muhtaç olduğunu ve bu ıslahatın yalnız başımıza vücuda getirilemeyeceğini de sözlerine eklemiştir.

Kararlaştırılan ıslahatın maddelerine dair düşüncelerini de beyan eden Ali Kemal, bu ıslahatın ruhunun evvel emirde Anadolu'nun altı mıntıkaya taksim edileceği, ikinci olarak her mıntıkaya bir umumi müfettiş tayin edilmesi

---

⁴² Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C: II, Kısım: III, TTK, Ankara, 1991, s. 169-172.

⁴³ Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihi (1877-1914)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 53, Ankara, 2001, s. 98.

olduğunu, bu müfettişlerden Şarki Anadolu'ya tahsis olunan ikisinin özel öneme sahip bulunduğunu, çünkü tarafsız hükümetlerin tebaasından olmak şartıyla Büyük Devlerin teklif edecekleri kişilerden oluşacağını ifade etmiştir. Özellikle müfettişlere, valilere bile işten el çektirebilecek kadar geniş yetkiler verilmesini eleştiren Ali Kemal, bu kaydın Osmanlı Hükümeti için bir parça ağır olduğunu ancak müfettişlerin tarafsız bir devlete mensubiyetlerinin bu ağırlığı bir dereceye kadar hafifleteceğini de sözlerine eklemiştir. Müfettişlerin talimat dairesinde asli vazifeleriyle uğraşmazlarsa hele siyasi endişeler gözetirlerse bu mahzurun gittikçe büyüyeceğini de belirten Ali Kemal, bir müfettişin görevini yapmaktan aciz olması durumunda bunun değiştirilmesinin mümkün olup olmadığını sormuş ve böyle birine senelerce bağlı kalmanın Bâb-ı Ali için bir musibet olacağını ifade etmiştir.

Diğer ıslahat maddelerinin çok uygun olduğunu, hatta askeri hizmetle alakalı olanların Bâb-ı Ali için adeta bir başarı olduğunu, çünkü bunların bundan daha fazla lehimize çözümlenemeyeceğini belirten Ali Kemal bu meselede kendisini en fazla hoşnut eden hususları şöyle ifade etmiştir:

“Evel emirde başımızdan büyük bir gaile kalktı, bir dert gitti, demektir, artık devletlerin bu ıslahat vesilesiyle o tahammüle sığmayan müdahalelerinden kurtulmuş olacağız. Biz hüsnü niyetimizi kâmilen göstermiş oluyoruz, onlar da öyle yapmaya mecbur kalınca muradımıza, nail olmaz mıyız?”

Derece-i saniyede, yukarıda, arz eylediğimiz vech ile bu sayede bebembâl o bîvaye, fakat muazzaz Anadolu'muzun mamur olmasından, o bîpare, lâkin civanmert Anadolu abalisinin refahiyete ermelerinden ümit varız. Bu ümidimizin tahakkuk etmesini görmek kadar saadet olur mu? Emin olmalıyız ki o iklimin bu mazhariyeti milletimizi, ihya eyler, devletimizi başka satvet ve şevket kazandırır, Osmanlılar ve Osmanlılık için böyle bir ütiladan daha parlak bir emel tasavvur edemiyoruz, çünkü hep çektiklerimizin en birinci saiki milletimizin perişanlığı bu idaresizliği değil midir?”

Nibayet, üçüncü mertebede bu suretle artık Ermeni vatandaşlarımızla aramızdan bir ihtilaf-ı ezeli kalktı demektir. Öteden beri söylediklerimizi, söylemekten hiçbir zaman çekinmediğimiz vech ile biz Ermenileri Osmanlılık için mühim, nafi bir unsur kıyas eyleriz, Osmanlılığın her ikbalinden onların müstefit olacakları gibi Ermenilerin refahiyet ve saadetinden de Osmanlıların asla zarar etmeyeceğine hüküm eyleriz.”

Ali Kemal, Ermeni ıslahatının ülkeye sağladığı katkı anlamında ise şu tespitte bulunmuştur: “O halde devletimiz için bir muvaffakiyet, bir kuvvet teşkil etmez mi ki böyle bir unsur-u Osmanî, idaremişden kâmilen hoşnut olsun asla dilenir olmasın, her türlü feyzini, fevaidini, bâsılı nasibe-i hissiyatını hâkimiyet-i Osmaniye'de kalaraktan arasın ve bulsun. İşte ıslahat-ı vakıa bize bu hoş neticeyi de temin eyler.”⁴⁴

Ali Kemal'in Yeniköy Anlaşması Sonrası Görüşleri

⁴⁴ Ali Kemal, “Şarki Anadolu Islahatı”, *Peyam*, 13 Şubat 1914, s. 1.

Osmanlı Hükümeti, başta kendisinin bir teşebbüsüyle çetin bir safhaya giren ve bir müddet uluslararası bir biçim alan meselenin Yeniköy Anlaşması ile bir Osmanlı-Rus işi biçimine girmesini engelleyememiştir.

Yabancı iki genel müfettişe gelince Osmanlı Hükümeti Anadolu'nun yarısında hükümet yetkilerini pek geniş ölçüde, hatta baştanbaşa yabancılarca atanan bu iki yabancıya bırakmış demektir.

Anlaşma maddelerinden çıkan sonuç şudur ki Rusya bu anlaşma ile hemen her istediğini ve hatta başta düşünmemiş bile olduğu bazı şeyleri (Osmanlı ile baş başa bir anlaşma yapmak asker alma işlerine ve Hamidiye alaylarına asker alma işine karışmak haklarını elde etmek gibi) sağlamış sayılabilir.⁴⁵

Rusya bu anlaşmayla ayrıca Osmanlı Devleti'ni çevreleyerek Kafkasya'daki Türk ve Müslüman topluluklarıyla Anadolu'nun bağlantısını kesmek istemiş ve Osmanlı topraklarına ilişkin tarihi emellerini uygulama konusunda önemli bir adım atmıştır.⁴⁶

Öte yandan Anadolu'nun böyle asırlardan beri harap olmasının bir türlü bayındırlık devresine girememesinin mesulünün yalnız Osmanlı Hükümeti olmadığını ifade eden Ali Kemal şunları söylemiştir: *“Bunun mesulü kısmen de biziz. Fil-vaki Hükümet-i Osmaniye o iklim-i muazzazı imar etmek için hiç bir zaman büyük bir fedakârlıkta bulunmadı. Şimdiden sonra bulunursa ne mutlu! Fakat biz, Anadolu ahalisi hükümetimize o vazifeyi ifa ettirmek, hiç değilse tesbil eylemek için mükellef olduğumuz mecburiyetleri daima ihmal kıldık.”*

Niçin böyle yaptık? Sorusuna da Ali Kemal; *“çünkü fitraten göçebe olduğumuzdan mıdır? Nedir? Memleketimizin toprağına, vatana ruhen, kalben pek bağlı değiliz?”* diye cevap vermiş ve sözlerine şunları eklemiştir; *“Hâsılı, bizde vatan, millet duyguları doğru söylemeliyiz, şimdiye kadar tamamıyla inkişaf itmedi. Millet-i Osmaniye'nin imar olamaması da en ziyade bu yüzden, çünkü bu duygular ulu maneviyattan iseler de maddiyata da harikulade tesir ederler, onlar olmayınca bir memleket, bir millet için asla umran, asla felah olmaz.”*⁴⁷

Ali Kemal, 8 Nisan 1914 tarihli “Islahatın İsabeti” başlıklı yazısında ise bu meselede Bab-ı Ali'nin, beklendiği gibi tedbirli ve dikkatli bir şekilde hareket ettiğinin görüldüğünü belirterek, *“necat ve ikbâl-i Osmaniye düşünen, düşünebilen her vatanperverimizin böyle yapması tabii idi. Çünkü o ıslahatın tabii kararına alınmaması, o karara göre de kuvveden füle çıkarılmaması o iklimin kargaşasını idame ederek istikbâlini*

---

⁴⁵ Bayur, a.g.e., s. 173-177.

⁴⁶ Bostancı, agm., s. 1221.

⁴⁷ Ali Kemal, “Anadolu Niçin Mamur Olamıyor?”, *Peyam*, 7 Nisan 1914, s. 1.

bir mutat tehlikeye maruz bırakmak demektir. Surette dost görünen bazı Düvel-i Muazzezama'nın istedikleri, takip eyledikleri siyaset de o idi?" demiştir.

Bu tehlikeyi fark edenlerin bizi bu barış ve kurtuluş yoluna sevk etmek için elden geleni yaptıklarını, başta Nubar Paşa olmak üzere en münevver Ermeni vatandaşların bu zümreden olduklarını ifade eden Ali Kemal şunları yazmıştır:

"Onlar görüyorlardı ki, ne yapılırsa yapılsın, şayet böyle kat'i, esâsî bir tedbire müracaat edilmezse felâketin önü alınmayacaktır. Fakat yine görüyorlardı ki bu felâket yalnız Türkler, Kürtler değil, Ermeniler için de aynı derecede vaki idi. Çünkü her hâle rağmen, Osmanlılıktan ne suretle olursa olsun, bir iştirak, Ermenilik için bir izmihlal idi. Asırlardan beri asarıyla müsebbit değil miydi? Hâkimiyet-i Osmaniye dine, an'anâta, hukuk-u millîyeye pek hürmetkârdır, o cihet başka lâkin Ermenilik meşrut, adil bir idare-i Osmaniye'de bulunacağı inşirâhî, inkişâfî elbet de bir diğer idarede asla bulamaz."

Bu hakikatlere binaen bu davada Ermeni işlerine ve fikirlerine tercümanlık edenlerin Osmanlı Saltanatına bağlılıklarını daima gösterdiklerini saygıda ve Osmanlı istiklaline hürmette asla kusur etmediklerini, hâlbuki önceki devirde eski idarenin sulh niyetine itimat etmedikleri için böyle yapmadıklarını, mevcut hükümete ise güvendiklerini fiilen ibraz eylediklerini belirten Ali Kemal, Osmanlılığın en büyük dayanaklarından birinin Araplar ise diğerinin de Ermeniler olduğunu ve bu iki kavmin bize olan bağlılıklarını arttırmanın ve özellikle samimileştirmenin gücümüzü daha da arttıracığını ifade etmiştir.

Neden böyle düşündüğünü de;

"biz bu hakikatleri yalnız Osmanlılığımıza, Türklüğümüze şiddet-i irtibatımızdan kemâl-i hulûs ile söylüyoruz. Çünkü devlet ve milletçe saadet ve selâmetimizi bu yolda görüyoruz. Hariçten mahallin müthiş düşmanlarla muhatız, dâhilen böyle müttehit, müttefik, yaşamaya, hareket etmeye mecburuz. Yalnız mazimiz, an'anâtımız değil, halde ve istikbâlde kâffe-i menafimiz dahi bize bu doğru yolu gösterir"

diyerek izah etmiş ve Osmanlı Devleti'nin asırlardan beri bu kavimleri milliyetçe inkişaftan bile mahrum etmediğini, hâlbuki onun yerine başka bir hâkimiyet olsaydı böyle yapmayacağını, bugün bu hakikatleri o kavimlerin de teslim ettiğini belirtmiştir.

Ali Kemal, bu meselenin nasıl halledileceğine ilişkin olarak da;

"bu dert, bu illet uzun uzadıya bir deva-yı irfan ile tedavi olunur ki o da senelere, hatta devirlere mütevakıftır. Şimdi bize göre en mübrem, en müstacel bir tedbir mertebe-i isabeti büsbütün tayin eyleyen ıslahat-ı mukarrereyi hemen icra kılmaktır, müfettiş-i umumileri tayin eylemek, hâsılı, o yolda ne lazımsa yapmaktır. Bu ecnebi müfettişleri, ecnebi memurları idare-i Osmaniye'nin faaliyetlerini, intizamını te'min itmekle beraber başka bir işe de yararlar. Memleketimizde ecnebi fesatlarına ecnebi müdahalelerine set çekerler" şeklinde tavsiyelerde bulunmuş ve şu ikazları yapmıştır: "Dost zannettiklerin âlemde düşmandır. Bütün en küçük menfaat-i millîye için en kadim bir maharetini ayakaltına almayan bir hükümet adamı tasavvur olunamaz. Ricâl-i ecnebiyenin dostluklarına bu nokta-i nazardan itimat eylemek

*pek ziyade safdillik olur. İşte bu dakaik-i p'ış ibret ve intibaha alarak hem o ıslahatın isabetini ehemmiyetle takdir eylemeli, hem de hiç vakit gaip etmeyerek, fırsatı elden kaçırmayarak azmimizi mevki-i icraya koymalıyız. Bu yolda her terahimiz hakikatte düşmanlarımızın canına minnettir, emin olmalıyız ki o zâhiri patırtılara rağmen o icraat-ı baseneyi yine bizden başka bihakkan arzı iden olmaz.*⁴⁸

Ermeni Meselesinden dolayı teşkil edilen Doğu Anadolu Islahat Müfettişliklerine atanan müfettişlerden Hoff, müfettişlik mıntukasına gittiği halde, diğer müfettiş Westenenk İstanbul'da kalmış bir türlü mıntukasına gidip işe başlayamamıştır.⁴⁹ 28 Haziran 1914'te Avusturya- Macaristan Velihttı Ferdinand Bosna'da bir suikasta kurban gitmiş ve Birinci Dünya Harbi'ne giden yola girilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu da savaşa dâhil olduğu zaman Bab-ı Ali, bu konudaki 31 Aralık 1914 tarihli padişah iradesiyle müfettişlik teşkilatını feshetmiş, Ermeniler lehine ıslahat konusu da bu şekilde kapanmıştır.⁵⁰ Böylece Avrupa devletlerinin girişimi ile Doğu Anadolu vilayetlerinin denetimini büyük ölçüde Türklerin elinden almayı hedefleyen proje tam anlamıyla uygulanamamıştır.⁵¹

Sonuç

XIX. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan ve hem Osmanlı Devleti'nin hem de Türkiye'nin gündemini işgal eden Ermeni Meselesi, Türkiye'nin uluslararası saygınlığının da olumsuz yönde etkilemektedir.

Stratejik öneme sahip bulunan ve Asya ve Avrupa'yı birbirine bağlayan bir geçiş noktası olması sebebiyle Şarki Anadolu, devlet açısından hayati önemde bir bölge konumunda idi. Ermeni Meselesi konusunda özellikle II. Meşrutiyet'in ilanından sonra dış baskıların artması üzerine Ermenilerin yaşadığı bu bölgede geniş çaplı bir ıslahat yapılması gündeme gelmiş, burada yapılacak ıslahatın gerekli olduğunu düşünen Osmanlı Devleti ise bu ıslahatı, toprak bütünlüğü ve egemenliği açısından gerçekleştirmek niyetinde olmuştur. Büyük Devletler, özellikle de Rusya ise meseleyi Ermenilerin bağımsızlığından ziyade kendi hedefleri ve çıkarları doğrultusunda kullanmak istemiştir. Bu bakımdan Şarki Anadolu Islahatı Meselesi, Ermeni Meselesinin önemli bir safhasını oluşturmaktadır.

Rus siyasetinin aleti olan Ermeniler de ıslahatın uygulanması konusunda dış destek arayışında bulunarak Avrupa'nın denetimini talep etmişlerdir.

---

⁴⁸ Ali Kemal, "Islahatın İsbeti", *Peyam*, 8 Nisan 1914, s. 1.

⁴⁹ Türkmen, *a.g.e.*, s. 83.

⁵⁰ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, TTK, Ankara, 1983, s. 192.

⁵¹ Türkmen, *a.g.e.*, s. 84.

Islahat Meselesi, tarihi emellerini Ermeniler vasıtasıyla gerçekleştirmek isteyen Rusya'nın devreye girmesiyle sürat kazanmış, bu durum Osmanlı Devletini de tedbir almaya sevk etmiştir. Çeşitli ıslahat projelerini kendi düşüncesi çerçevesinde birleştirmeye çalışarak tatbik etmek isteyen Osmanlı Hükümeti, Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine planlarını değiştirmiş ve ıslahat projesinden vazgeçmek zorunda kalmıştır.

Ali Kemal de Şarki Anadolu Islahatı ile ilgili Peyam Gazetesi'ndeki yazılarında ülkesini düşünen bir münevver duyarlılığıyla düşüncelerini ifade etmiş, meseleyle ilgili bir taraftan eleştirilerini söylerken, diğer taraftan olumlu gördüğü hususları ortaya koymaktan da geri durmamıştır. Şarki Anadolu'nun her yönden ıslahata muhtaç olduğunu ve bunu ilk önce itiraf eden ve her türlü vasıtalara müracaat ederek yerine getirmek isteyen Osmanlı Hükümeti olduğunu belirten Ali Kemal, Büyük Devletlerin özellikle de Rusya'nın bu ıslahatı ısrarla talep etmelerinin Ermenilere yardım etmek gibi bir niyete dayanmadığını, Asya'daki vilayetlerimize göz diken Düvel-i Muazzama'nın bir yandan aralarındaki rekabetten, bir yandan ise hakkımızdaki kötü niyetlerinden bu meseleleri gündeme getirmeye başladıklarını ifade etmiştir.

Islahatı geciktirmemek gerektiğine işaret eden Ali Kemal, devletin bu yüzden ağır darbeler yediğini iddia etmiştir.

Anadolu ıslahatına ilişkin Rusya ile imzalanan anlaşmaya da değinen Ali Kemal, bunun devletin idaresinde büyük bir adım hatta inkılâbı andıran bir gelişme olduğunu söylemiş, bununla birlikte özellikle genel müfettişlere verilen geniş yetkileri eleştirmiş ve bunun Osmanlı Hükümeti için ağır olduğunu ifade etmiştir.

Ermenilerin Osmanlılığın en büyük dayanaklarından biri olduğunu düşünen Ali Kemal, onların devlete olan bağlılıklarını arttırmanın devlete güç kazandıracağını iddia etmiştir.

Meseleyle ilgili bazı tavsiyelerde de bulunan Ali Kemal, kararlaştırılan ıslahatı hemen icraya çalışmak, Umumi Müfettişleri hemen tayin etmek, bu konuda ne gerekiyorsa yapmak gerektiğine işaret etmiş ve bu müfettişlerin memleketimizde yabancı fesatlarına ve müdahalelerine set çekeceğini de belirtmiştir.

Ali Kemal'in dediği gibi Ermeniler Osmanlılığın en büyük dayanaklarından biriydi ancak bu geçmişte kalmıştı. XX. yüzyıla gelindiğinde milliyetçilik akımı onları da etkilemiş ve devletten ayrılmak için var güçleriyle çalışmaya, planlar yapmaya, örgütler kurmaya başlamışlardı. Dolayısıyla asli unsur olma vasfını da kaybetmişlerdi. Ayrıca Rusya ile yapılan ıslahata ilişkin anlaşmanın inkılâbı andıran bir gelişme gibi görmek de ileri görüşlülükten yoksun bir görüş olsa gerekti. Çünkü Zekeriya Türkmen'in de belirttiği gibi bir zaman sonra, aslında Doğu Anadolu vilayetlerinin Ermenilere terk edilmesi sonucunu doğuracak olan

bu gelişme, İttihat Terakki Hükümeti tarafından kamuoyunun tepkisine rağmen imzalanmış bir anlaşma olarak tarihe geçecektir. Diğer taraftan müfettişlerin yabancı müdahalelerine set çekeceğini düşünmek de çok doğru bir yaklaşım olmasa gerekti. Çünkü ıslahat isteyenlerin özellikle Rusların niyeti zaten Ermenilere bir fayda sağlamak değil kendi çıkarlarını gerçekleştirmektir. Dolayısıyla bu müfettişlerin de tarafsız devletlerden olsalar dahi Ecnebi oldukları hesaba katılırsa yabancı müdahalesinin devam edeceği aşikârdır.

Başta Rusya olmak üzere Büyük Devletlerin ve Ermenilerin nihâî hedefi, Ermenilere bağımsızlık kazandırmak suretiyle Doğu Anadolu'yu Osmanlı Devleti'nden koparmaktır. Bu bakımdan, bağımsızlık elde edene kadar hiçbir zaman yapılan ıslahatlardan tatmin olmayacaklar, hep daha fazlasını isteyeceklerdir.

Kaynaklar

- ALİ KEMAL (28 Teşrin-i Sani 1913) “Murakabe ve Şarki Anadolu”, *Peyam*.
----- (5 Şubat 1914) “Nihayetsiz Bir Buhran”, *Peyam*.
----- (13 Şubat 1914) “Şarki Anadolu Islahatı”, *Peyam*.
----- (7 Nisan 1914) “Anadolu Niçin Mamur Olamıyor?”, *Peyam*.
----- (8 Nisan 1914) “Islahatın İsabeti”, *Peyam*.
- AKBIYIK Yaşar(2014) “Asırların Dostluğundan İhanete Ermeniler”, *Yeni Türkiye*, Ermeni Meselesi Özel Sayısı, C. I, S.60(Eylül-Aralık), s. 83-89.
- AN Ömer Faruk (2014) “Ermeni Sorununun Özet Tarihi”, *Yeni Türkiye*, Ermeni Meselesi Özel Sayısı, C. I, S.60 (Eylül-Aralık), s. 90-101.
- ATAY Falih Rıfki, *Çankaya*, Pozitif Yayınları, İstanbul.
- BAYUR Yusuf Hikmet (1991)*Türk İnkılabı Tarihi*, C: II, Kısım: III, TTK, Ankara.
- BOSTANCI Mustafa(2014) “Birinci Dünya Savaşı Arifesinde Vilayat-ı Şarkiye Islahatında Rusya'nın Tutumu ve Ermenilerin Beklentileri”, *Yeni Türkiye*, Ermeni Meselesi Özel Sayısı, C. II, S. 61, (Eylül-Aralık), s. 1214-1226.
- ÇİÇEK Kemal (2012) *Ermenilerin Zorunlu Göçü(1915-1917)*, TTK Yayınları, Ankara, 2012.
- ÇUKUROVA Bülent(2001) “Büyük Taarruz Günlerinde Ali Kemal ve Siyasi Görüşleri”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, C. 6, S. 23(Mayıs-Kasım), s. 357-370.
- ERİM Nihat(1953) *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, C. I, TTK, Ankara.
- Ermeni Komitelerinin Amaçları ve İhtilal Hareketleri(Meşrutiyetin İlanından Önce ve Sonra)*, Genelkurmay ATASE Başkanlığı(2003), Ankara.
- ESER Feridun (2014) “Ermeni Sorununun Ortaya Çıkışında ve Devamında Yabancı Devletlerin Rolü”, *Yeni Türkiye*, Ermeni Meselesi Özel Sayısı, C. II, S. 61, (Eylül-Aralık), s. 905-916.

- GAILLARD Gaston (2003) *Türk-Ermeni Sorunu*, Çev. Nuri Bilgin, 2. Baskı, İzmir.
- GÜRÜN Kâmuran (1983) *Ermeni Dosyası*, TTK Basımevi, Ankara.
- HALAÇOĞLU Yusuf (2012) *Sürgünden Soykırıma Ermeni İddiaları*, İstanbul.
- (2015) *Ermeni Tebciri*, İstanbul, 2015.
- HOCAOĞLU Mehmed (1976) *Tarihte Ermeni Mezâlimi ve Ermeniler*, İstanbul.
- HÜSEYİN NAZIM PAŞA (1994) *Ermeni Olayları Tarihi I*, Ankara.
- İLTER Erdal(1995), *Türkiye’de Sosyalist Ermeniler ve Silahlanma Faaliyetleri (1890-1923)*, İstanbul.
- (1999) *Ermeni Kilisesi ve Terör*, KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Vakfı, Ankara.
- (2000) “Taşnak Partisinin Ermeni İsyanlarındaki Rolü (1892- 1914)”, 21. *Yüzyıla Girerken Tarihe Dostça Bakış: Türk-Ermeni İlişkileri Uluslararası Sempozyumu*, Ankara.
- KARACA Ali (1993) *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa(1838-1899)*, Eren Yayıncılık, İstanbul.
- KARACA Erdem (2010)Ahmet Ağaoğlu’nun Kaleminden Şarki Anadolu Islahatı(1913-1914)”, *Gazi Akademik Bakış*, C. 3, S. 6 (Yaz), s. 15-26.
- (2010)Hüseyin Cahit Yalçın’ın Kaleminden Şarki Anadolu Islahatı(1913-1914), *Gazi Akademik Bakış*, C. 4, S. 7 (Kış), s. 165-175.
- KARAVELİ Orhan (2009) *Ali Kemal “belki de bir günab keçisi”*, İstanbul.
- MARTTİN Volkan (2014) Ermeni Muhacirlere Osmanlı Devleti’nin Tutumu Üzerine, *Yeni Türkiye*, Ermeni Meselesi Özel Sayısı, C. IV, S. 63, (Eylül-Aralık), s. 2921-2932.
- MCCARTY Justin (1998) *Ölüm ve Sürgün*, Çev. Bilge Umar, İnkılap Kitapevi, İstanbul.
- MÜNİR SÜREYYA BEY(2001) *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi(1877-1914)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No: 53, Ankara.
- SAKİN Serdar (2015) “Minas Çeraz’ın (Minasse Tcheraz) Avrupa Temasları ve Berlin Kongresi İzlenimleri”, *Gazi Akademik Bakış*, Ermeni Meselesi Özel Sayısı, C. 8, S. 16 (Yaz), s.237-258.
- SERTOĞLU Mithat (1976) “Türkiye’de Ermeni Meselesi”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 1,3, İstanbul.
- ŞEHİRLİ Y. Atıla (2003) “Osmanlı Devleti’nde İhtilâlciler Ermeni Cemiyetlerinin Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti’nin Aldığı Tedbirler”, *Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri*, Editörler: İdris Bal, Mustafa Çufalı, I. Baskı, Ankara.
- Talat Paşa’nın Anıları*(2000), Yayına Hazırlayan: Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- TÜRKMEN Zekeriya(2006) *Vilayat-ı Şarkıye Islahat Müfettişliği 1913-1914*, TTK, Ankara.
- (2003) “İttihat ve Terrakki Hükümetinin Doğu Anadolu Islahat Müfettişliği Projesi ve Uygulamaları (1913-1914): Ermeni Meselesine Çözüm Arayışları”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 9, s. 1-20.

URAS Esat (1987) *Tarihde Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul.

UZUN Mustafa (1989) "Ali Kemal", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul, s. 405-408.